

Hans-Dietrich Kahl (1920–2016)

Hans Dietrich Kahl urodził się 4 czerwca 1920 roku w Dreźnie. Ojciec Adolf (zm. 1933) był w tym mieście psychiatrą, pochodząca ze Śląska matka Maria, z domu Neugebauer (zm. 1978), pracowała później jako terapeutka w Bielefeldzie. Hans-Dietrich zdążył jeszcze w 1938 roku uzyskać maturę, po czym rozpoczął studia (z przerwą podczas drugiej wojny światowej) historii, germanistyki, filologii klasycznej i religioznawstwa w Münster, Monachium i Getyndze. Dom w Dreźnie został całkowicie zburzony w wyniku nalotu bombowego w lutym 1945 roku. Hans-Dietrich brał udział w wojnie (zwolniony z czynnej służby ze względów zdrowotnych) jako funkcjonariusz nazistowskiej organizacji młodzieżowej Deutsches Jungvolks, a po zakończeniu działań przez krótki czas był internowany w jednym z amerykańskich obozów jenieckich. W latach 1952–1959 pracował jako nauczyciel gimnazjalny, głównie w Hanowerze. Doktoryzował się pod kierunkiem Percy’ego Ernsta Schramma w Getyndze w 1957 roku na podstawie pracy *Beiträge zur Geschichte des Bistums Brandenburg unter Bischof Wigger (1138–1161)*. Od 1959 roku był związany z Uniwersytetem Justusa Liebiga w Giessen, gdzie w 1964 roku habilitował się na podstawie pracy *Weihekrone und Herrscherkrone. Studien zur Entstehungsgeschichte mittelalterlicher Symbolhandlungen mit Kronen*. W 1968 roku otrzymał stanowisko radcy naukowego (*wissenschaftlicher Rat*), a w 1970 – profesora historii średnio-wiecznej, które zajmował aż do przejścia w stan spoczynku w 1985 roku, przez wiele jeszcze lat będąc czynnym na polu naukowym i społecznym, dopóki stan zdrowia związany z podeszłym wiekiem nie sprawił, że wraz z małżonką przeniósł się do domu opieki w Uttenreuth koło Erlangen, gdzie – w wieku 96 lat – dnia 30 kwietnia 2016 roku zakończył życie. Był trzykrotnie żonaty, pierwsza żona Charlotte zmarła w 1954 roku, druga Gertraude w 1973, a trzecia, Andrea z domu Schmidt, dzielnie dzieliła jego losy aż do końca.

*

W niezwykle rozległej twórczości naukowej Kahla, koncentrującej się na średnio-wiecznym styku niemiecko-słowiańskim, można wskazać kilka kierunków głównych¹. Pierwszym z nich, także w sensie chronologicznym, jest historia misji chrze-

¹ Niniejszy tekst nawiązuje intensywnie do mego wcześniejszego artykułu pt. Hans-Dietrich Kahl jako badacz dziejów dawnej Słowiańszczyzny, RH 69, 2003, s. 202–217.

ścijańskich wśród Słowian². Tej problematyce poświęcony był już najwcześniejszy (o ile mi wiadomo) tekst naukowy Kahla: *Zum Geist der deutschen Slawenmission des Hochmittelalters* (ZfO 2, 1953, s. 1–14)³, z życzliwą uwagą odnotowany także w Polsce przez Karola Górskiego⁴. Do tego nurtu należą także (w chronologicznym porządku ukazywania się) następujące prace: *Das Ende des Triglaw von Brandenburg. Ein Beitrag zur Religionspolitik Albrechts des Bären* (ZfO 3, 1954, s. 68–76), *Compellere intrare. Die Wendenpolitik Bruns von Querfurt im Lichte hochmittelalterlichen Missions- und Völkerrechts* (ZfO 4, 1955, s. 161–193 i 360–401)⁵, *Die völkerrechtliche Lösung der „Heidenfrage“ bei Paulus Vladimiri von Krakau († 1435) und ihre problemgeschichtliche Einordnung. Zugleich ein Nachtrag zum „Geist der deutschen Slawenmission des Hochmittelalters“* (ZfO 7, 1958, s. 161–209), *Zum Ergebnis des Wendenkreuzzugs von 1147. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte des sächsischen Frühchristentums* (Wichmann – Jahrbuch für Kirchengeschichte im Bistum Berlin 11/12, 1957/1958, s. 99–120)⁶.

*

Taki mniej więcej był stan rzeczy, który mógł znać Karol Górski, gdy pisał swe godne uwagi i bezstronne, wspomniane omówienie; do dwóch ostatnich wymienionych prac oraz do pracy *Zum Geist der deutschen Slawenmission* odnosi się ono bezpośrednio. Przypomnijmy: Był rok 1960. Nauka polska, niezbyt sama wówczas jeszcze skłonna do rewizji tradycyjnych poglądów na stosunki polsko-niemieckie, z uwagą przyglądając się niemieckiej (zwłaszcza zachodnioniemieckiej) historiografii, starała się wychwycić nieśmiało dotąd, stopniowo dopiero nabierające znaczenia, symptomy przewartościowywania tradycyjnych, nacjonalistycznie zabarwionych poglądów tamtej strony, m.in. na kompleks wczesnych stosunków (słowiańsko-) polsko-niemieckich⁷. Żeby już pozostać na gruncie bezpośredniego styku (zachodnio)słowiańsko-niemieckiego, którego badanie stanowił debiut, a zarazem wieloletnią dominantę twórczości H.-D. Kahla, przypomnijmy, że minęły wówczas zaledwie trzy lata od ukazania się programowego artykułu Waltera Schlesingera pt. *Die geschichtliche*

² Jak sam Kahl mnie poinformował (list z 22 czerwca 2011 roku), zainteresowanie sprawami słowiańskimi pojawiło się u niego już w szkole, a wpłynęły na to ślady nazewnictwa słowiańskiego w jego rodzinnym mieście oraz bliskość Górnych Łużyc.

³ Przedruk (z posłowiem autora) w: *Heidenmission und Kreuzzugsgedanke in der deutschen Ostpolitik des Mittelalters*, Darmstadt 1963 [Wege der Forschung, 7], s. 156–176.

⁴ K. Górski, *Niemieckie misje wśród Słowian i Prusów*, ZH 25, 1960, z. 2, s. 59–70.

⁵ Przedruk (z posłowiem autora) w: *Heidenmission und Kreuzzugsgedanke* (jak w przyp. 3), s. 177–274.

⁶ Przedruk (z posłowiem autora) w: *Heidenmission und Kreuzzugsgedanke* (jak w przyp. 3), s. 275–316.

⁷ Zob. G. Labuda, *Stare i nowe tendencje w historiografii zachodnioniemieckiej*, PZ 12, 1956, t. 2, nr 5–8, s. 224–252 (przedruk w: *tenże, Polsko-niemieckie rozmowy o przeszłości*, Poznań 1996, s. 163–190).

Stellung der mittelalterlichen deutschen Ostbewegung (HZ 183, 1957, s. 517–542)⁸, co prawda, nieco więcej od ważnego studium Manfreda Hellmanna, *Grundfragen slawischer Verfassungsgeschichte des frühen Mittelalters* (Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, NF 2, 1954, s. 386–404), że dopiero od kilku lat zaczęły się ukazywać powojenne prace Herberta Ludata⁹ i że właśnie w 1960 roku ujrzała w Giessen światło dzienne przygotowana przez tego uczonego we współpracy z Herbertem Jankuhnem (archeologiem), Walterem Schlesingerem i Ernstem Schwarzem (germanistą) praca zbiorowa pt. *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder*. Można bez przesady stwierdzić, że był to początek „nowej fali” w nauce zachodnioniemieckiej, z której przedstawicielami poważna, choć przecież nie zawsze łatwa, dyskusja naukowa była możliwa i istotnie okazała się nader pożyteczna dla obu stron.

Wyliczone prace Kahla dobrze wpisywały się w ten nurt. Później ukazywały się kolejne jego prace z tej i pokrewnych dziedzin: *Wie kam das Prinzip der Zehntndrittelung in die Diözesen Brandenburg und Havelberg? Ein rechtsgeschichtlicher Beitrag zum Verhältnis von Kirchenreform und Ostmission im Hochmittelalter* (Historisches Jahrbuch 79, 1960, s. 89–103) oraz *Heidnisches Wendentum und christliche Stammesfürsten. Ein Blick in die Auseinandersetzung zwischen Gentil- und Universalreligion im abendländischen Hochmittelalter* (AfK 44, 1962, s. 72–119). Nurt historyczno-misyjny w odniesieniu przede wszystkim do Słowiańszczyzny połabskiej, w szerszym zaś znaczeniu do całego dziejowego styku zachodniosłowiańsko-niemieckiego, kontynuował Kahl właściwie do końca swej działalności naukowej, rozszerzając go z jednej strony na problematykę ogólnomisyjną, z drugiej – na inne, choć z głównym nurtem związane, problemy dziejów Połabszczyzny i pozostałych stref świata słowiańskiego.

*

Do najwcześniejszych prac Kahla należą również studia dotyczące innych regionów wczesnośredniowiecznej Europy, które z poprzednio wymienionymi łączy problematyka misyjna: *Papst Gregor der Große und die christliche Terminologie der Angelsachsen* (Zeitschrift für Missionswissenschaft und Religionswissenschaft 40, 1956, s. 93–111 i 190–200) oraz *Das altschonische Recht als Quelle zur Missionsgeschichte der dänisch-schwedischen Raums* (Die Welt als Geschichte 17, 1957, s. 26–48). Wcześniej w twórczości Kahla pojawiły się i inne znamienne akcenty. Otóż w 1962 roku w periodyku dla niemieckich nauczycieli historii opublikował artykuł *Ein*

⁸ Ostatni przedruk w: W. Schlesinger, *Mitteldeutsche Beiträge zur deutschen Geschichte des Mittelalters*, Göttingen 1961, s. 447–469. Dodajmy, że kilka lat późniejszy (z 1963 roku), ważny wykład Schlesingera *Die mittelalterliche deutsche Ostbewegung und die deutsche Ostforschung* ukazał się wówczas jedynie w postaci powielonej, a w normalnym druku dopiero w 1997 roku (ZfO 46, s. 427–457). Zob. biogram: J. Strzelczyk, Walter Schlesinger, w: *Mediewiści II*, red. J. Strzelczyk, Poznań 2013, s. 143–155.

⁹ Zob. J. Strzelczyk, Herbert Ludat, w: *Mediewiści IV*, red. J. Strzelczyk, Poznań 2016, s. 161–172.

gefährliches Zerrbild deutsch-slawischer Frühgeschichte (Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 13, 1962, s. 21–32), będący zasadniczą polemiką i „ostrzeżeniem” przed pseudonaukową próbą całkowitego przewartościowania najdawniejszych stosunków germańsko-słowiańskich, z jaką wystąpił pochodzący z Wrocławia germanista z Kilonii, Walther Steller¹⁰. W 1960 roku ukazała się obszerna rozprawa Kahla: *Europäische Wortschatzbewegungen im Bereich der Verfassungsgeschichte. Ein Versuch am Beispiel germanischer und slawischer Herrschernamen. Mit Anhang: Zum Ursprung vom germanischen König* (ZRG, Germanistische Abteilung 77, 1980, s. 154–240), dowodząca głębokiego zainteresowania autora problematyką dawnego słownictwa, zwłaszcza jego semantycznych i ustrojowych aspektów, ciągle w związku z kompleksem dawnych stosunków germańsko-słowiańskich. Z roku 1962 mamy jeszcze do odnotowania rozprawę *Der Ortsname Lübeck. Fünfzig Jahre slawistischer und germanistischer Forschung im Grenzgebiet zur Geschichte* (Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde 42, 1962, s. 79–114). W roku następnym wydał ważny metodycznie i niepozbawiony silnych akcentów polemicznych artykuł *Zum Stande der Einbeziehung von Städten und historischen Stätten in das allgemeine Geschichtsbild* (Historisches Jahrbuch 82, 1963, s. 300–344). Problematyka miejska wprawdzie w późniejszej twórczości Kahla nie zaznaczyła się w sposób bardziej systematyczny, pojawiała się jednak w różnych pracach i w różnych kontekstach.

*

W roku 1964 nazwisko Hansa-Dietricha Kahla stało się naprawdę szeroko znane w kręgach specjalistów. W renomowanej serii „Mitteldeutsche Forschungen” wydawnictwa Böhlau (jako tom 30) ukazała się dwutomowa, licząca łącznie 1022 strony monografia *Slawen und Deutsche in der brandenburgischen Geschichte des zwölften Jahrhunderts. Die letzten Jahrzehnte des Landes Stodor*. Jak wyznaje autor, monografia wywodziła się ze wspomnianej rozprawy *Das Ende des Triglaw von Brandenburg* (z 1954 roku) oraz niedrukowanej rozprawy doktorskiej z 1957 roku (*Beiträge zur Geschichte des Bistums Brandenburg...*). Książka doczekała się wielu, często obszernych i – ogólnie rzecz biorąc – pozytywnych omówień i recenzji, także w Polsce¹¹, nie ma więc potrzeby, by ją tutaj dokładniej omawiać. Było to pierwsze w nauce tak obszerne i wszechstronne przedstawienie jednego z lepiej źródłowo oświeconych, a zarazem ważniejszych fragmentów późnego etapu dziejów Słowiańszczyzny połabskiej i zastępowania rodzimego władztwa słowiańskiego niemieckim, a mianowicie okoliczności przejścia pod panowanie margrabiego Marchii Północnej, Albrechta Niedźwiedzia, księstwa

¹⁰ W. Steller, Name und Begriff der Wenden (Sclavi). Eine wortgeschichtliche Untersuchung, Kiel 1959. Trzeba przyznać, że poważna nauka niemiecka w przeważającej większości zajęła wobec też Stellera jednoznacznie negatywne stanowisko.

¹¹ K. Myśliński, Rec. w: RH 32, 1966, s. 226–232; J. Strzelczyk, Rec. w: Pamiętnik Słowiański 16, 1966, s. 223–239; B. Zientara, Rec. w: ZH 32, 1967, z. 1, s. 118–124; G. Labuda, Rec. w: SO 26, 1967, s. 258–260; A. Gieysztor, Rec. w: Cahiers de civilisation médiévale 11, 1968, s. 427–429.

Stodoran (Hawelan) z Brandenburgiem na czele w połowie XII wieku. Monografia, mimo bogatej późniejszej (także polskiej) literatury przedmiotu, zachowuje pełny walor naukowy do dnia dzisiejszego. Do tej problematyki nawiązuje bezpośrednio kolejny artykuł H.-D. Kahla, *Die Entwicklung des Bistums Brandenburg bis 1165. Ein wenig bekanntes Kapitel mittelalterlicher Kirchengeschichte im ostmitteldeutschen Raum* (Historisches Jahrbuch 86, 1966, s. 54–79).

W bliższych nam latach można zaobserwować ponowne ożywienie problematyki połabskiej w pracach Kahla, tym razem zwłaszcza w odniesieniu do dwóch odległych od siebie stref dziejów Połabszczyzny – Wschodniej Frankonii oraz północnej strefy Połabia. W przypadku Frankonii chodzi tu o następujące prace: *Das erloschene Slawentum des Obermaingebietes und sein vorchristlicher Opferbrauch (trebo) im Spiegel eines mutmaßlich würzburgischen Synodalbeschlusses aus dem 10. Jh.* (Studia Mythologica Slavica 7, [Ljubljana] 2004, s. 11–42 oraz przedruk w: Archiv für Geschichte von Oberfranken 86, 2006, s. 7–40), *Allendorf und die Slawen. Eine Ortschaft der nördlichen Frankenalb als Brennpunkt von Grundproblemen des oberfränkischen Frühmittelalters mit einem Ausblick auf das Jahr 1059* (Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte 69, 2006, s. 808–841), *Das Würzburger Sonder-sendrecht für christianisierte Slawen und sonstige Nichtfranken. Ein Rechtstext aus der Zeit König Konrads I. (918)* (Archiv für Geschichte von Oberfranken 87, 2007, s. 7–32).

Do drugiej grupy należą: *Schwerin, Svarinshaug und die Sclauorum Ciuitas des Prudentius von Troyes. Spuren mecklenburgischer Frühgeschichte in der sog. Lieder-Edda, bei Saxo und in den Annalen von St. Bertin. Mit Beilage: Zur Nachricht des Prudentius von Troyes über Normannenkämpfe im Elbgebiet 845* (w: Beiträge zur Stadt- und Regionalgeschichte Ost- und Nordeuropas. Herbert Ludat zum 60. Geburtstag, Wiesbaden 1971, s. 49–133), *Wikingerkämpfe um Schwerin* (w: Pommern und Mecklenburg. Beiträge zur mittelalterlichen Geschichte, Köln–Wien 1981, s. 1–41), *Die Anfänge Schwerins. Eine Studie zu den hochmittelalterlichen Strukturveränderungen im südlichen Ostseeraum* (Mecklenburgische Jahrbücher 113, 1998, s. 5–124), *War Groß-Raden wirklich ein „slawischer Tempelort“?* (tamże 115, 2000, s. 5–17) oraz *Der ostseeslawische Kultstrand bei Ralswiek auf Rügen (8.–10. Jh.). Bemerkungen zu einem neuen archäologischen Dokumentationsband* (Studia Mythologica Slavica 3, 2000, s. 223–238).

Wracając jednak do jednego z głównych wątków tematycznych w twórczości H.-D. Kahla, kontynuującego jego naukowy debiut, to znaczy do dziejów misji i chrystianizacji na niemiecko-zachodniosłowiańskim styku dziejowym, na czoło wysunąłbym dwie rozprawy o wysokim stopniu refleksji teoretycznej, które – można stwierdzić bez przesady – stały się podstawowe w nauce: *Bausteine zur Grundlegung einer missionsgeschichtlichen Phänomenologie des Hochmittelalters* (w: *Miscellanea Historiae Ecclesiasticae*, Louvain 1961, s. 50–90) oraz *Die ersten Jahrhunderte des missionsgeschichtlichen Mittelalters. Bausteine für eine Phänomenologie bis ca. 1050* (w: *Kirchengeschichte als Missionsgeschichte*, t. 2: *Die Kirche des frühen Mittelalters*, cz.1, München 1978, s. 11–76). Nie pominął Kahl w swoich badaniach także kwestii chrystianizacji Saksonii – tego bezpośredniego są-

siada Słowiańszczyzny połabskiej i poniekąd pod tym względem jej poprzednika: *Ranbemerkingen zur Christianisierung der Sachsen* (w: *Vorchristlich-christliche Frühgeschichte in Niedersachsen*. Beiheft zum Jahrbuch der Gesellschaft für niedersächsische Kirchengeschichte 64, 1966, s.118–135¹²) i *Karl der Grosse und die Sachsen. Stufen und Motive einer historischen „Eskalation“* (w: *Politik, Gesellschaft, Geschichtsschreibung. Gießener Festgabe für František Graus zum 70. Geburtstag*, Köln–Wien 1982, s. 49–130).

*

Jednocześnie powstawały coraz to nowe prace dotyczące szeroko pojętych misji, wypraw krzyżowych (zwłaszcza osławionej „krucjaty słowiańskiej” z 1147 roku) i chrystianizacji, przy czym przedmiotem analizy stawały się obszary nieobjęte wcześniej badaniami przez H.-D. Kahla. Wymienić tu można: *Vom Wendenkreuzzug nach Siebenbürgen? Versuch einer Stellungnahme zu überraschenden Hypothesen* (w: *Zur Rechts- und Siedlungsgeschichte der Siebenbürger Sachsen*, Köln–Wien 1971 [Siebenbürgisches Archiv, III. Folge, 8], s. 132–199) oraz *Zur Rolle der Iren im östlichen Vorfeld des agilolfingischen und frühkarolingischen Baiern* (w: *Die Iren und Europa im früheren Mittelalter*, t. 1, Stuttgart 1982, s. 375–398). Ta ostatnia rozprawa stanowi swego rodzaju łącznik pomiędzy dwoma głównymi nurtami twórczości naukowej Kahla: dziejami misji chrześcijańskich oraz dziejami tej części Słowiańszczyzny, którą można określić jako naddunajska i alpejska. Do problematyki „karantańskiej” jeszcze wrócimy, tutaj zaś, zdając sobie sprawę z nieostrości granic tematycznych, wymienimy dalsze prace Kahla, silniej skoncentrowane na aspekcie misyjnym wschodniego przedpola wczesnośredniowiecznej Bawarii: *Zwischen Aquileja und Salzburg. Beobachtungen und Thesen zur Frage romanischen Restchristentums im nachvölkerwanderungszeitlichen Binnen-Noricum (7.–8.Jh)* (w: *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert*, Wien 1980 [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften 145], s. 33–81), *Die Baiern und ihre Nachbarn bis zum Tode des Herzogs Theodo (717/18)* (w: *Die Bayern und ihre Nachbarn*, cz. 1, Wien 1985 [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften 179], s. 159–225) oraz *Virgil und die Salzburger Slawenmission* (w: *Virgil von Salzburg. Missionar und Gelehrter*, Salzburg 1985, s. 112–120).

Poczynając od 1980 roku, ukazywała się imponująca seria prac H.-D. Kahla dotyczących krucjaty słowiańskiej 1147 roku, stopniowo rozciągana na szersze kwestie ówczesnej ideologii krzyżowej i tolerancji (część: jej braku) wobec „niewiernych”. W ramach tej problematyki szczególnie dużo uwagi poświęcił autor postaci i roli Bernarda z Clairvaux – rzeczywistego *spiritus movens* i głównego ideologa drugiej krucjaty. Wymieńmy: *Wie kam es 1147 zum „Wendenkreuzzug“?* (w: *Europa*

¹² Przedruk w: *Die Eingliederung der Sachsen in das Frankenreich*, Darmstadt 1970 [Wege der Forschung, 185], s. 502–526.

Slavica – Europa Orientalis. Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag, Berlin 1980, s. 286–296), *Fides cum ydolatRIA... Ein Kreuzfahrerlied als Quelle für die Kreuzzugseschatologie der Jahre 1146/47* (w: *Festschrift für Berent Schweineköper zu seinem siebzigsten Geburtstag*, Sigmaringen 1982, s. 292–307), *Bernhard von Fontaines, Abt von Clairvaux* (w: *Gestalten der Kirchengeschichte*, t. 3, cz. 1, Stuttgart etc. 1983, s. 173–191), *Zur Problematik der mittelalterlichen Vorstellung von „Christianisierung“* (w: *Die Rolle der Ritterorden in der Christianisierung und Kolonisierung des Ostseegebietes*, Toruń 1984 [Ordines militares. Colloquia Torunensia Historica, 1], s. 125–128), *Die Ableitung des Missionskreuzzugs aus sibyllinischer Eschatologie. Zur Bedeutung Bernhards von Clairvaux für die Zwangschristianisierungsprogramme im Ostseeraum* (tamże, s. 129–139), *Christianisierungsvorstellungen im Kreuzzugsprogramm Bernhards von Clairvaux. Anmerkungen zum geistesgeschichtlichen Kontext des „Wendenkreuzzugs“ von 1147* (PH 75, 1984, s. 453–461), „...auszujäten von der Erde die Feinde des Christennamens...“ *Der Plan zum „Wendenkreuzzug“ von 1147 als Umsetzung sibyllinischer Eschatologie* (JGMOD 39, 1990, s. 133–160), *Der sog. Ludus de Antichristo (De Finibus Saeculorum) als Zeugnis frühstaufferzeitlicher Gegenwarts kritik. Ein Beitrag zur Geschichte der Humanität im abendländischen Mittelalter* (Mediaevistik 4, 1991, s. 53–148), *Crusade Eschatology as Seen by St. Bernard in the Years 1146 to 1148* (w: *The Second Crusade and the Cistercians*, New York 1992, s. 36–47), *Die weltweite Bereinigung der Heidenfrage – ein übersehenes Ziel des zweiten Kreuzzugs* (w: *Spannungen und Widersprüche. Gedenkschrift für František Graus*, Sigmaringen 1992, s. 63–89), *Die Spiritualität der Ritterorden als Problem. Ein methodologischer Essay* (w: *Die Spiritualität der Ritterorden im Mittelalter*, Toruń 1993 [Ordines militares. Colloquia Torunensia Historica, 7], s. 271–295), *Die Kreuzzugseschatologie Bernhards von Clairvaux und ihre missionsgeschichtliche Auswirkung* (w: *Bernhard von Clairvaux und der Beginn der Moderne*, Innsbruck 1996, s. 262–315).

Jeszcze jednym plonem uczestniczenia w toruńskich kolokwiach „Ordines militares” jest rozprawka Kahla *Zur kulturellen Stellung der Deutschordensritter in Preußen* (w: *Die Rolle der Ritterorden in der mittelalterlichen Kultur*, Toruń 1985 [Ordines militares. Colloquia Torunensia Historica, 3], s. 37–63).

*

Innych sfer dziejów średniowiecza powszechnego lub historii w ogóle dotyczą następujące prace Kahla: *Der Übergang von der Antike zum Mittelalter im Lebensgang des Cassiodorus Senator* (Nachrichten der Gießener Hochschulgesellschaft 34, 1965, s. 247–258), „Geschichte“ in einer sich wandelnden Welt (Wirklichkeit und Wahrheit 1971, z. 1, s. 130–146), *Geschichtsstudium ohne Forschung?* (tamże 1972, z. 2, s. 121–126), *Die „Konstantinkrone“ in der Hagia Sophia zu Konstantinopel. Ein Beitrag zur byzantinischen Konstantinlegende* (w: *Antike und Universalgeschichte. Festschrift Hans Erich Stier*, Münster 1972, s. 302–322), *Der Chronist Arnulf von Mailand und das Problem der italienischen Königsweihen des 11. Jahrhunderts*

(w: *Historische Forschungen für Walter Schlesinger*, Köln–Graz 1974, s. 420–437), *Römische Krönungspläne im Komnenenhouse? Ein Beitrag zur Entwicklung des Zweikaiserproblems im 12. Jahrhundert* (AfK 59, 1977, 2, s. 259–320), *Symbol- und ideengeschichtliche Grundlagen der Urform kirchlicher Kaiserkrönung* (w: *Festschrift für Helmut Beumann zum 65. Geburtstag*, Sigmaringen 1977, s. 57–79), *Einige Beobachtungen zum Sprachgebrauch von natio im mittelalterlichen Latein mit Ausblicken auf das neuhochdeutsche Fremdwort „Nation“* (w: *Aspekte der Nationenbildung im Mittelalter*, Sigmaringen 1978 [Nationes. Historische und philologische Untersuchungen zur Entstehung der europäischen Nationen im Mittelalter, 1], s. 63–108), *Was ist das mit Volk und Nation? Eine Einführung* (w: *Was ist das mit Volk und Nation? Nationale Fragen in Europas Geschichte und Gegenwart*, Berlin 1992, s. 9–41), *Was bedeutet „Mittelalter“?* (Saeculum 40, 1989, s. 15–38).

Odrębnym nurtem badań H.-D. Kahla była numizmatyka i historia pieniądza w średniowieczu, traktowana niezmiennie jako część historii integralnej. W tym zakresie dokonujemy znacznego wyboru. W 1969 roku ukazała się obszerna rozprawa, przedstawiająca w świetle wielkiego znaleziska monet proces włączania Burgundii w obręb Cesarstwa na początku XI wieku. (*Die Angliederung Burgunds an das mittelalterliche Imperium. Zum geschichtlichen Hintergrund des Schatzfundes von Corcelles-près-Payerne*, Schweizerische numismatische Rundschau 48, 1969, s. 13–105, mapa), trzy lata później – próba całościowego ujęcia dziejów monety niemieckiej od XVIII wieku do 1878 roku (*Hauptlinien der deutschen Münzgeschichte vom Ende des 18. Jahrhunderts bis 1878*, Frankfurt/Main 1972), w 1974 roku – rozprawa o ustrojowych i gospodarczych aspektach dziejów monety i pieniądza w Turynii (*Reichsverfassung und Wirtschaft im Spiegel der Münz- und Geldgeschichte Thüringens*, JGMOD 23, 1974, s. 34–98), wreszcie w 1979 roku w ramach wielotomowej, zbiorowej historii Turynii przypadło mu zadanie przedstawienia dziejów monety i pieniądza w tej nad wyraz skomplikowanej pod względem politycznym dzielnicy w czasach nowożytnych (*Münz- und Geldgeschichte in der Neuzeit*, w: *Geschichte Thüringens*, t. 6, Köln–Wien 1979, s. 161–196 i przypisy na s. 258–264).

*

Kilkakrotnie już, jak na przykład w związku z rozprawą o Iryjczykach na wschodnim przedpolu wczesnośredniowiecznej Bawarii, pojawiał się, początkowo niemal wyłącznie w kontekście problematyki misyjnej, drugi (obok Połabia) region świata słowiańskiego będący obszarem szczegółowej badawczej penetracji H.-D. Kahla. Teren ten, stopniowo w ostatnich kilkunastu latach jego naukowej aktywności przybierający wymiar dominanty, to wczesnośredniowieczna Karantania, odpowiadająca części obecnej Austrii i Słowenii. Wyraźną deklarację objęcia tego obszaru własnymi badaniami znajdujemy już w artykule z 1981 roku (*Germania Slavica. Ein neues Vorhaben zur deutsch-slawischen Geschichte in Mitteleuropa und seine Bedeutung für die Erforschung der Ostalpenländer*, MIÖG 89, 1981, s. 93–105), prezentują-

cym realizowany wtedy od kilku lat z inicjatywy Wolfganga H. Fritzego¹³ berliński projekt naukowy „Germania Slavica”, którego celem było interdyscyplinarne badanie struktury poszczególnych regionów w strefie pogranicza słowiańsko-germańskiego (-niemieckiego) oraz procesów transformacji związanych z przechodzeniem ze świata słowiańskiego do niemieckiego¹⁴. A oto prace Kahla dokumentujące wyniki jego badań nad południowo-wschodnim odcinkiem dawnego pogranicza (z pominięciem prac cytowanych już wyżej w innym kontekście): *Wie entstand die kirchliche Terminologie der Alpenslawen? Anfrage eines Historikers* (w: *Die slawischen Sprachen* 8, Salzburg 1985, s. 85–95), *Die Anfänge der Slawenmission im Ostalpenraum unter besonderer Berücksichtigung Oberkärntens* (w: *Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten*, Millstatt 1986, s. 20–51), *Das Fürstentum Karantanien und die Anfänge seiner Christianisierung* (w: *Karantanien und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter*, Wien–Köln–Weimar 1993, s. 37–99), *Bemerkungen zur ältesten Millstätter Domitian-Überlieferung* (w: *Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten*, Millstatt 1995, s. 80–120¹⁵), *Wer ist in Kärnten „autochthon“? Anmerkungen zur Bevölkerungsgeschichte zwischen Karawanken und Tauern* (Carinthia I 186, 1996, s. 419–427), *Der Mythos vom Zollfeld/Gospodsvetsko polje* (w: *Karantanien – Ostarrichi. 1001 Mythos*, Klagenfurt–Ljubljana–Wien 1997, s. 51–92), *Akzente zur Fürstensteinfrage* (w: *Der Kärntner Fürstenstein im europäischen Vergleich*, Gmünd/Kärnten 1997, s. 221–235), *Solium Ducatus Karinthie. Fragen um Kärntens Fürstenstein und seine Rituale* (Carinthia I 188, 1998, s. 185–235), *Der Millstätter Domitian. Abklopfen einer problematischer Klosterüberlieferung zur Missionierung der Alpenslawen Oberkärntens*, Stuttgart 1999 [Vorträge und Forschungen, Sonderband 46], ss. 118), *Der „Richter des Landes“ zu Kärnten in Überlieferungen des sogenannten Schwabenspiegels* (Carinthia I 190, 2000, s. 133–141), *Slowenen und Karantanen. Ein europäisches Identitätsproblem* (w: *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo*, t. 2, Ljubljana 2000, s. 978–993), *Die Kärnter Pfalzgrafschaft und ihre Verbindung zur alten Moosburg. Ein Blick auf die verfassungsgeschichtliche Auswirkungen mündlicher Tradition im Mittelalter mit einem Anhang: Reginos Mosaburh* (Carinthia I 192, 2002, s. 185–235), *Die Karolingerpfalz Karnburg* (w: *Personen der Geschichte – Geschichte der Personen. Studien zur Kreuzzugs-, Sozial- und Bildungsgeschichte. Festschrift für Rainer C. Schwinges*, Basel 2003, s. 365–392).

Jak nietrudno zaobserwować, problematyka ściśle misyjna, podobnie jak w przypadku nurtu „połabskiego” początkowo główna, uległa w miarę upływu czasu poszerzeniu czy przesunięciu na inne, niekiedy z nią powiązane, dziedziny życia Słowian Alpejskich, takie jak kwestia autochtonizmu i przemian ludnościowych, słynnego ka-

¹³ Zob. biogram: J. Strzelczyk, Wolfgang H. Fritze, w: *Mediewiści II* (jak w przyp. 8), s. 13–19.

¹⁴ Projekt był realizowany w Berlinie, a od połowy lat dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia jest kontynuowany w Lipsku. Postulat Kahla rozszerzenia pola zainteresowań na wschodnioalpejski odcinek dawnego pogranicza słowiańsko-germańskiego nie został dotąd, o ile mi wiadomo, zrealizowany.

¹⁵ Przedruk w: *Studien zur Geschichte von Millstatt und Kärnten*, Klagenfurt 1997, s. 183–229.

rynckiego tronu książęcego, instytucji „sędziego krajowego” w Karyntii, tamtejszego palatynatu czy karolińskiego palatium.

Ukoronowaniem karantańskiego nurtu w twórczości H.-D. Kahla była obszer-na (stron 562) monografia *Der Staat der Karantanen. Fakten, Thesen und Fragen zu einer frühen slawischen Machtbildung im Ostalpenraum (7.–9. Jh.)* (Ljubljana 2002). Ponieważ omówiłem ją dość obszernie w artykule z roku 2003¹⁶, nie ma potrzeby tutaj powtarzać tego omówienia. Nie ulega wszakże wątpliwości, że mamy do czynienia z jedną z podstawowych prac do dziejów pierwszego (nie licząc efemerycznej organizacji politycznej Samona z pierwszej połowy VII wieku) państwa w skali całej wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny. Wokół tej monografii rozwinęła się interesująca dyskusja pomiędzy słoweńskim historykiem Peterem Štihiem a Kahlem¹⁷.

*

Różnice poglądów na niektóre omawiane przez Kahla kwestie nie wpłynęły negatywnie na stosunek nauki słoweńskiej do jego dorobku i postaci, co dobrze świadczy o jej otwartości. Przejawiło się to m.in. w przyznaniu Kahlowi godności członka Słoweńskiej Akademii Nauk w Ljublanie (2003 rok) oraz w wydaniu przez tę Akademię w 2008 roku, metodą fototypiczną, zbioru 15 studiów tego uczonego pt. *Streifzüge durch das Mittelalter des Ostalpenraums. Ausgewählte Abhandlungen (1980–2005)* (red. R. Bratož, P. Štih, Ljubljana 2008, ss. 504). Kilka lat później renomowane wydawnictwo Brill opublikowało jeszcze znacznie obszerniejszy zbiór prac Kahla z drugiej (a właściwie chronologicznie pierwszej) głównej dziedziny jego twórczości pt. *Heidenfrage und Slawenfrage im deutschen Mittelalter. Ausgewählte Studien 1953–2008* (Leiden–Boston 2011 [East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 4], ss. XLVI+1010). Ponieważ w przypadkach obu tych zbiorów mogę odesłać do recenzji w „Rocznikach Historycznych” (77, 2011, s. 239–243), wolno zrezygnować z ich bliższego omawiania w tym miejscu. Wystarczy stwierdzić, że z ogromnego dorobku H.-D. Kahla, często publikowanego w trudno dostępnych miejscach, znaczna część została w ten sposób udostępniona zainteresowanym¹⁸.

¹⁶ Zob. przyp. 1, s. 210–217.

¹⁷ P. Štih, *Glossen zu einer neuen Monographie über Karantanien*, Carinthia I 196, 2006, s. 99–126 (to samo po słoweńsku: Zgodovinski časopis 58, 2004, s. 467–487); H.-D. Kahl, *Karantanische Streitfragen. Eine Antwort an Peter Štih*, Carinthia I 197, 2007, s. 351–364 (to samo po słoweńsku: Zgodovinski časopis 61, 2007, s. 491–500).

¹⁸ Poza obydwoma wyborami pozostała spora część dorobku Kahla, zwłaszcza liczne prace o charakterze historyczno-numizmatycznym oraz dotyczące różnych, niezwiązanych z problematyką misyjną i słowiańską, prac z powszechnej historii średniowiecza, a także artykuły związane z jego wyznaniem unitariańskim.

*

Wypada jeszcze nadmienić, że w drukowanym dorobku Kahla¹⁹ mieści się także spora liczba recenzji naukowych oraz artykułów m.in. w *Lexikon des Mittelalters*, *Die Religion in Geschichte und Gegenwart* i *Handbuch der historischen Stätten Deutschlands*, t. 10: *Berlin und Brandenburg*. Hans-Dietrich Kahl, który długim i pracowitym życiem dobrze zasłużył się nauce historycznej, zwłaszcza w dziedzinie stosunków słowiańsko-niemieckich w średniowieczu, zajmował w niemieckiej nauce historycznej miejsce szczególne. Nie uzyskał, jak się wydaje, jakichkolwiek liczących się pozauniwersyteckich godności, a nawet na „własnym” uniwersytecie w Giessen nie pełnił żadnych spektakularnych funkcji, koncentrując się bez reszty na badaniach i publikowaniu ich rezultatów. Należał do Wissenschaftliches Arbeitskreis für Mitteleuropa (do 1990 roku) oraz od 1978 roku do Rady Naukowej Freie Akademie w Berlinie, której od roku 2004 był członkiem honorowym. W 1965 roku został członkiem Historische Kommission w Berlinie. Nie miał też chyba zbyt wielu uczniów. Chętnie jednak uczestniczył w różnych sympozjach i konferencjach naukowych (m.in. w Reichenau i Toruniu). Niełatwo nawiązywał przyjaźnie, ale w już nawiązanych był stały. Jego prace były życzliwie dostrzegane i wielokrotnie recenzowane, także w Polsce. Bliskie więzy łączyły go m.in. z Karolem Górskim, Gerardem Labudą i Benedyktem Zientarą²⁰. Języka polskiego, podobnie jak innych języków słowiańskich, nie opanował w stopniu umożliwiającym wypowiadanie się, ale należał do tych, ciągle stanowiących mniejszość w nauce niemieckiej, którzy nie tylko deklaratorywnie, ale faktycznie starali się korzystać z dorobku nauki słowiańskiej i ją ceni- li. Polska Akademia Umiejętności, doceniając jego wielorakie zasługi, powołała go w 1998 roku w poczet swych członków zagranicznych, podobnie postąpiła, jak już wiemy, kilka lat później Słoweńska Akademia Nauk. Chyba jednak ani jedna z prac Kahla nie doczekała się dotąd przekładu na język polski.

Na zakończenie warto wspomnieć o jeszcze jednej kwestii, mogącej, jak sądzę, rzucić znamienne światło na tę nieprzeciętną postać. Nie trudno dostrzec w twórczości Kahla wyraźnego zainteresowania problematyką wolności i przymusu religijnego; sympatie uczonego jednoznacznie sytuowały się po stronie tej pierwszej, chociaż oczywiście nie zamykał oczu na różne motywacje chrystianizatorów, np. św. Bernarda z Clairvaux, jak również na to, że nawet wymuszona chrystianizacja, jak też jej oboczne polityczne i społeczne skutki, przyczyniały się w efekcie do cywilizacyjnego awansu nawracanych ludów. Występujące w twórczości Kahla tendencje liberalne nie były przypadkowe, lecz znajdują komentarz i wyjaśnienie w życiu uczonego, który niemal nazajutrz po młodzieńczej przygodzie z nazizmem i internowaniu dokonał głębokiego przewartościowania swej dotychczasowej działalności

¹⁹ Zestawienia bibliograficzne prac Kahla ukazały się w obu wymienionych zbiorach jego prac wybranych: *Streifzüge durch das Mittelalter des Ostalpenraums* na s. 9–18 (stan do stycznia 2008 roku) i *Heidenfrage und Slawenfrage im deutschen Mittelalter* na s. 963–983 (do stycznia 2010 roku). Oba te zestawienia zawierają pewną liczbę drugorzędnych nieścisłości.

²⁰ Także autor tych słów może pochwalić się wieloletnią znajomością z H.-D. Kahlem oraz kilkakrotnymi spotkaniami w jego mieszkaniu w Giessen.

i świadomości. Wyrazem tego było wczesne przystąpienie do Kościoła niemieckich unitarian (Deutschen Unitarier Religionsgemeinschaft, od roku 2015: Unitarier – Religionsgemeinschaft freien Glaubens) – jednego z najbardziej liberalnych i racjonalistycznych ugrupowań w obrębie chrześcijaństwa, wywodzącego się z tradycji szesnasto- i siedemnastowiecznego ruchu ariańskiego. W Kościele tym odgrywał znaczną rolę: w latach 1983–1995 był „duchowym radcą”, a w latach 1991–1995 sprawował nawet przewodnictwo wspólnoty. Ogłosił wiele tekstów w ramach serii „Unitarische Hefte” oraz na łamach czasopisma „Unitarische Blätter”. Ta mało znana strona działalności Hansa-Dietricha Kahla może pomóc do pełniejszego uchwycenia jego osobowości²¹.

Jerzy Strzelczyk

²¹ H.-D. Kahl nieczęsto wypowiadał się w piśmie na temat swojej osoby i własnej twórczości. Tym bardziej na uwagę zasługuje jego obszerny (s. XXIII–XLVI) wstęp do wymienionego wyżej zbioru prac wybranych *Heidenfrage und Slawenfrage im deutschen Mittelalter* oraz tamże na s. 955–961 opublikowane przemówienie na uroczystości jego osiemdziesięciolecia zorganizowanej przez uniwersytet w Giessen. Niektóre wcześniej mi nieznane szczegóły jego biografii zawdzięczam udostępnionemu mi uprzejmie przez H.-D. Kahla w czerwcu 2011 roku autobiograficznemu szkicowi, napisanemu pod koniec 2007 roku.